

Галина Білик

ТРАГЕДОКОМЕДІЯ ДОЛІ ТЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

Стаття присвячена життю і творчості представника давньої української літератури, педагога, вченого, церковного та громадського діяча Теофана Прокоповича. Пропонується аналіз світогляду письменника й стилістичних особливостей його творів.

Ключові слова: давня українська література, шкільна драма, трагедокомедія, світогляд письменника, література і політика, бароко, класицизм.

Теофан Прокопович належить не тільки історії літератури, але історії всієї Російської імперії одного з періодів – петровського – її найактивнішої розбудови. Його доля, як і кожного з нас, навряд чи надається до цілковитого осягнення збоку, та ще й з відстані понад трьох століть, але надто вже виразно ілюструє вона вічні карби української нації, як от *нема пророка в рідному краї та нема пророка за умов “заблокованої культури”*. Сходження “найчеснішого отця” Прокоповича до істини (чи, як хтось думає, до слави) тягнуло за собою страшного монстра, який живився його волею, інтелектом, натхненним духом, а запивав кровію соплеменників – мовчазних свідків історії, яким начебто мав нести благо.

Теофан Прокопович намріяв собі могутню монархію нової доби, добачав її становлення в Мазепиній просвіченій державі з її мудрим плеканням душі (віри, культури), духу (інтелекту, освіти), громадсько-демократичних цінностей. Та необачно потрапив згодом у царську пастку спрощених парадигм, де емоційне й метафізичне витіснялося позитивістсько-механістичним... Руйнація цілісності особистості – фатальний шлях, який знівечив життя не одної талановитої людини.

В імперії особливі стосунки з раціональним: розум створив імперію, а вже потім вона той розум *прилашувала, пересажувала, викоринувала* – аж до повного краху одного й іншого. Скількох українських інтелігентів можемо підставити в цю формулу – і вона діє!

* * *

Існує кілька найдавніших біографічних списків, за якими дослідники намагаються укласти життєпис Теофана Прокоповича. Вони належать: 1) Т.-Г.-З. Байєру

– віднайшов 1769 року Й.-Б. Шерер, опублікував у латинському оригіналі 1776 року; 2) Д. С. Дамаскіну-Рудневу – два варіанти 1766 і 1772 років; 3) М. Радишевському – 1862 року. Тексти мають окремі розбіжності, зокрема щодо дати народження письменника (17 червня 1677 року і 9 червня 1681 року), переліку його праць і т. ін., але в основному їх зміст тотожний. На сьогодні українська історіографія оперує обома датами народження Прокоповича (див., наприклад, [4, с. 253; 5, с. 173; 6, с. 306]), академічні видання пропонують визнавати першу [2, т. 1, с. 11].

Єлісій (Єлеазар) – таке справжнє ім'я мислителя – світ побачив у Києві в родині дрібного торговця. Його мати була сестрою Теофана Прокоповича, намісника Братського Богоявленського монастиря, професора, ректора Києво-Могилянського колегіуму, котрий і хрестив хлопця. Про батька інформації мало: В. Шевчук допускає, що прізвище того – Церейський [6, с. 306] (саме так згодом заявить про себе юнак у закордонних мандрах), проте інша цікава публікація заперечує це тлумачення: “Його нове прізвище пов'язане з іменем Церери – богині, даруючої хліб (Ceres, Cerealis – хлібний; cerealia – хлібні злаки). Її місяць – червень, а Єлісей-Самійло народився 17 червня. На латині “червень” – Junius – єднаючий, або в англійському лексиконі – “sum” (sam), чому й ім'я було вибрано “Самійло” – “jungo”. <...> прізвище “Церейський” <...> співвідноситься з санскритом “ceru” – “зав'язаний” і “благочестивий” та з румунським “cere” – молитися, вимогливий...” [1].

Хлопчик у малому віці залишився сиротою і потрапив під опіку дядька. Коли ж той відійшов у вічність (3 квітня 1689 року), підлітком заопікувалася дядькова дружина, на думку дослідників, доволі сувора жінка. Також говорять про загадкового київського міщанина, який профінансував здобуття вищої освіти талановитого юнака [2, т. 1, с. 14].

“Дитина міцної колекції, з очима зеленими, холерик темпераменту сангвінічного” Єлісій зростав у повазі до книги, рано виявив свій глибокий, живий розум. У 1684–1687 роках він навчався в початковій школі при Києво-Братському монастирі, а з осені 1688-го до середини 1690-х – у Києво-Могилянському

колегіумі. “Порівняно з іншими старанний, кмітливий та обдарований доброю пам’яттю, мав приємну і витончену вдачу, досяг великих успіхів, [легко] перегнав товаришів та ровесників; завдяки голосові дзвінкому у хорі був солістом, ніколи не захоплювався шкідливими забавами та іншими пустощами” [2, т. 3, с. 361], – так характеризує спудея Прокоповича Баєр. “Звернувши увагу на непересічні здібності студента, дальшим поповненням наукових знань Єлїсія керували протектор Академії В. Ясинський і професор філософії Г. Одорський, – пише М. Рогович. – На формування світогляду майбутнього мислителя вирішальне вплинули філософські ідеї Й. Кононовича-Горбацького, І. Гізеля, Й. Кроковського, І. Поповського, П. Колачинського, засновника Академії Петра Могилы та інших колишніх викладачів філософії у цьому закладі” [2, т. 1, с. 13–14].

У 17-річному віці, не прослухавши курсу теології, один із кращих студентів Могилянки перериває навчання й вирушає “у традиційну для того часу освітню мандрівку” [2, т. 1, с. 14]. За одними даними, він прибув до Львова, вихрестився на греко-католика під іменем Самійло, протягом двох років викладав у місцевій школі поезику та риторіку, потім з рекомендаційними листами вищого духовництва відправився до Риму навчатися в єзуїтським колегіумі св. Атанасія. По дорозі до Риму, як свідчить Баєр, “прибув він [спочатку] до Кракова, де єпископам і деяким професорам відомий став, [а згодом] – до Відня, королівств Кроації, Славонії, звідти через Тирольський комітат, Форум Юлія, Удіну, Патавію, Феррару, Анкону, Бононію, Флоренцію до Пізи дійшов” [2, т. 3, с. 361].

Знавець давньої літератури В. Шевчук наводить ще й інші дані: після Києва юнак потрапив (1698 року) до Володимира-Волинського, постригся в ченці, став дияконом і префектом володимирських шкіл, проте затримався там недовго; або ж він подався на Гродненщину, навчався в уніатському колегіумі в Битені, мешкав у базилянському монастирі, прийняв чернечий постриг і, як обдарований вихованець, був переведений до Римського колегіуму св. Атанасія [4, с. 173]. (Такі різночитання, як уже зазначалося, спровоковані відмінностями в біографічних списках Т. Прокоповича.)

Як би там не було, а в документі від 14 листопада 1698 року він уже згадується як студент цього навчального закладу, заснованого папою Григорієм XIII для підготовки

богословів греко-католицького обряду. Вихованці колегіуму були на повному забезпеченні, за навчання не сплачували, натомість повинні були, здобувши освіту, “усюди, куди б не потрапили, унію грецької та латинської церков підтримувати, що вони, присягаючи, [робити] обіцяли” [2, т. 3, с. 361–362].

У матрикулі колегії про “Самійла Церейського” сказано як про “великих здібностей та найвищого успіху” студента [2, т. 1, с. 14]. Як і в Україні, його найбільший інтерес до філософії, риторики, богослов’я, історії, права, мистецтва; він багато читає оригінальних текстів, подеколи забуваючи про час та їжу, цікавиться давніми пам’ятками, подорожує. За католицькою традицією, Самійло мав духовного наставника, котрий допомагав зорієнтуватися в навчанні, розвивав його переконання, агітував у майбутньому пов’язати життя з Римом. Проте молодого чоловіка дедалі більше гнітило те нетерпіння до православ’я й “інших схизматиків”, яке нав’язувалося в колегіумі, зокрема й папські прокляття русинам-уніатам. Він вирішує повернутися додому.

“Провчившись у Римі 3 роки, не прослухавши й тут курсу теології, “чернець русинський... втік з Колегії 28 жовтня 1701 р. без жодної на це причини з великим скандалом” [2, т. 1, с. 14]. (Спочатку в документах колегіуму зазначалося “... й ніколи не був віднайдений”, але через кілька років додано корективи: “Нарешті стало відомо, що він повернувся до Києва на свою батьківщину і там впав у шал” [2, т. 3, с. 493].) Пройшовши пішки територію кількох країн, переважно протестантських, Самійло 1702 року досягає Почаєва, де знову наvertsється в православ’я і, чи то тут, чи то в Києві, куди прибуде 1704 року, постригається в ченці, прийнявши при цьому ім’я та прізвище свого дядька Теофана Прокоповича.

Те щасливе повернення “блудного сина”, зокрема й у свою Альма-матер, яскраво описане Баєром: “Вийшовши з міста [Рима], він Лавретанський храм провідав, потім [уже] вдруге через Бононію та інші міста, [що були йому] по дорозі, перейшов. Оскільки германські та галльські війська зайняли й робили ще небезпечнішими й без того небезпечні шляхи, він різними обхідними стежками мандрував, зазнаючи труднощів та небезпек. Без [жодної] допомоги та ще й узимку, через брак харчів та запасів у дорозі, він змушений був переносити великі труднощі, які наснагою душі та тіла без [жодного] нарікання подолав. Через гору святого Готарда до грізонів

у Ретії та гелветів пішки дійшовши, він став відомий людям, у науці славним та вельми бажаний усюди гість як для католиків, так і некатоликів, перед якими устами, до мови про гуманізм схильними, знаннями настільки себе проявив, що вони, гостинцями та ласкою щедро його обдарувавши, відпустили від себе, щоб він продовжував мандрівку.

Величезним прагненням та бажанням палаючи себе та свої з великими труднощами здобути знання батьківщині й грецькій церкві присвятити, 1702 р. зі свідченням про всюди добре проведене життя та зі звичаями, що наче з солі склалися, й дотепністю італійців на Русь повернувшись, застав не багатьох, які знаннями з ним рівнялися б. Магістр, або доктор філософії, й префект шкіл, бібліотеки та гімназії в Київській академії під керівництвом Одорського та інших професорів представлений, почав викладати науки новим методом, яким і доступним, якими, звичайно, все покоління до гуманізму та великодушності будив” [2, т. 3, с. 364].

Візьмемося стверджувати, що настало кілька найщасливіших років у житті Т. Прокоповича: він займався улюбленою працею, творив, мав підтримку і розуміння, в багатьох викликав захоплення. 1705 року пише і викладає студентам Києво-Могилянської академії курс поетики (“De arte poetica”) [3], 1706 року – риторики (“De arte rhetorica”) [2, т. 1], 1707–1709-го – філософії, фізики, арифметики, геометрії (частину цих праць перекладено сучасною українською мовою і опубліковано: [2]). Береться за літературно-художню творчість, до якої, як і до співу, малювання, мав хист із юних літ. Цей набуток Прокоповича складають трагедокомедія “Володимир” і кільканадцять віршів.

Трагедокомедія за життя письменника не публікувалася, але поширювалася в численних списках. Вважається, що близько 1728 року за вказівкою Прокоповича був укладений рукописний збірник його творів, що містить і текст “Володимира”, для піднесення вінценосним особам – герцогу Гольштинському та його дружині Анні Петрівні. У бібліотеках, музеях, приватних книгозбірнях Києва, Ленінграда, Львова, Москви було знайдено шість рукописних варіантів твору, виконаних українським скорописом у середині XVIII ст., які дали змогу максимально відтворити автограф [3, с. 6–11]. Перше повне видання драми було здійснене в С.-Петербурзі 1874 року (Н. С. Тихонравов. Русские драматические произведения 1672–1725 годов. – СПб.,

1874. – Т. II. – С. 280–344) та у Львові 1922 року (Я. Гординський. “Владимир” Теофана Прокоповича // ЗНТШ. – Львів, 1922. – Т. СХХХІІ. – С. 80–134; за списком, віднайденим 1906 року В. Щуратом у бібліотеці уніатського Василіанського монастиря в Крехові (див.: Щурат В. Драма посвячена Мазепі // Неділя: Літ.-наук. тижневик. – Львів, 1912. – Ч. 1. – С. 2.)).

Окремі дослідники не добачають у цьому творі ознак особливого натхнення автора, стверджуючи, що написаний він “на вимогу”: викладаючи поетику, педагог зобов’язаний був написати і поставити зі студентами під час рекреацій драму (так, мовляв, робили М. Довгалевський, О. Кониський та ін.). Ми ж вважаємо, що *трагедокомедія “Володимир”* – це *маніфест життя і діяльності Прокоповича*: перебуваючи на порозі свого 30-ліття, маючи чіткі переконання, вольовий, освічений, повний сил і амбіцій, він задумав здійснити цілу інтелектуальну революцію в українському суспільстві і таким чином сприяти становленню новітнього Києва-Риму – міцної української держави. Грецький філософ, виведений у творі, – це, безумовно, сам Теофан, який прагне просвітити володаря, а водночас “світлом знання” очистити всі прошарки суспільства від примітивізму та обмеженості, які заважають людям бачити більше, прагнути вище, прогресувати. Пізнавши світ і життя інших народів, він жадав піднесення вітчизни; істинний патріот, ладен був цьому покласти життя.

Глибоко віруюча людина, Прокопович не визнавав конфлікту Бога і світу, Бога і людини, натомість чітко бачив конфлікти в самому світі, в самій людині – т. зв. “зло рукотворне”. Місію духівництва розцінював як просвітницьку – проповідями та школами впливати на людей, культивувати їх “серце та розум”, підтримувати, очищати від лихих помислів. Але для справжнього поступу цього замало: мусить відбутися громадянське (об’єднане і свідоме) суспільство з могутнім лідером на чолі – держава. Формула Україна-Еллада, Україна-Аркадія, себто держава духовно-естетична, за умов Руїни втратила свою ефективність, тож оживити її мусив “макіавеллівський компонент” – як єдиний шлях до можливості мати майбутнє. Богом, уважав філософ, дається народові повночинний ватажок, і тут друга місія церкви – підтримувати цю велележну особу, резонувати її ідеї й педалювати прогрес. Таким чином, *ідея “Володимира”* – це *ідея державного розвитку, що складається*

ся з трьох концептів: потреба істинного земного володаря; об'єднання держави та церкви; відкритість до нового мислення.

Драму було поставлено 3 липня 1705 року на горі Щекавиці в Києві – за природних декорацій і прямої алюзії на киево-руські прототексти: “благословення Боже”. Побутує думка, що вистава задумувалася як урочисте вітання Івану Мазепі та його війську перед черговим військовим походом. Бо й справді, “у червні 1705 року І. С. Мазепа за наказом Петра I із 35-тисячним військом вирушив на поміч союзникові Росії в Північній війні, польському королеві Августу II”, але чи був він присутній на цьому театральному дійстві – достеменно не відомо [3, с. 478]. Проте сам факт присвяти твору гетьманові – достойникові-державцю, меценатові-просвітителю, шанувальникові мистецтва – незаперечний, як би не намагалися ретушувати його в деяких списках твору.

Так, у назві трагедокомедії зауважується, що виставляється вона “у преславній Академії Києво-Могило-Мазепіянській Київській, яка вітає ясновельможного його царської величності Війська Запорозького, обох боків Дніпра гетьмана і кавалера славного чину святого Андрія-апостола Івана Мазепу, превеликого свого ктитора”; у пролозі наголошується: “...повідь про навернення до Христа рівноапостольного нашого Володимира намислили поставити звичайною дією з тієї причини, що й до місця цього годиться і, гадаємо, відповідає слухачам: пригідний дому є образ пана, властива пам'ять синам отця, який далеко відійшов (це ж бо дім Володимира, це ж бо і Володимирові діти, народжені від нього святим хрещенням), що більше за всіх і красніше на тобі являється, ясновельможний пане, ктиторе і добродію наш, якому й зведення вітчизни цієї Володимирової після царя є від Бога вручене. Тож, йдучи Володимировими, рівними йому перемогами, рівним про Русь дбанням, лице його, як батьківське син, на тобі показує. Отож це зображення прийми від нас, як його великий наступник, замість привітання. Зри себе самого у Володимирі, зри у видовищі цьому, як у дзеркалі, свою хоробрість, свою славу, свій союз любові з монаршим серцем, своє правдиве добролюб'я, свої щирі до православної апостольської єдиної церкви католицької віри нашої ревність та дбання”; фінальний хор “Андрій-апостол із ангелами” співає хвалу Мазепі, пошановуючи всі його

добрі справи і просячи в Господа святого благословення й надалі.

Безумовно, гетьман для Прокоповича був взірцем державця, навіть більше – предметом захоплення, адже втілював риси, які й мусли характеризувати наставленника Божого над людьми. Його роль у новій історії Київської держави письменник розцінював як епохальну, не випадково порівнював із Володимиром-Хрестителем: вірив, той не зупиниться в змаганні з рутиною та ортодоксією, не зламається як воїн, не схибить як політик, не зневажить себе байдужістю до народних сподівань, забезпечить цілісність і захищеність краю та його розвиток. Молодий філософ мав би за честь служити такій людині, хоч прекрасно розумів, що прихильність ще треба здобути. Він вигранював думку й перо, багато працював – чекав свого зоряного часу.

1704 року Прокопович уклав і видав “Буквар словенський” – книгу, що здобула визнання і протягом кількох десятиліть використовувалася в багатьох країнах Європи як навчальний посібник. Наукові трактати, створені вченим у 1705–1707 роках, і сьогодні читаються із захопленням, більше того – заслуговують на щокнайпильнішу увагу як інтелектуальна історія нашої нації, свідчення високої духовної потуги пращурів, показник культурного європеїзму. “Українських юнаків” педагог Прокопович, іменем батьківщини та церкви, закликав до сумлінної праці над книгами й над собою, адже “навіть безмовно вітчизна водала” про пришесть синів, які увіковічили б її героїчну минувшину, не менш славне сьогодні, не допустили б “через бездіяльність або незнання” затемнень і невідомості. Своім вихованцям він прищеплював шану до традиції і раціональну жагу оновлення, філософізм і демократизм мислення, любов до інтелектуальної і творчої “приємної” діяльності. Гуманістичними ідеалами й волею до реформ наповнював свої кафедральні промови як проповідник, за що мав не один косий погляд “запеклих” у любові до ближнього колег. Проте це лише стимулювало до нових звершень.

Катастрофа ж настала восени 1708 року. Наприкінці жовтня Мазепа перейшов на бік Карла XII; Меншиков вирізав до ноги гетьманську столицю Батурин; Мазепу відлучили від церкви й виголосили йому анафему; у Глухові обрали нового гетьмана П. Скоропадського, а через тиждень влаштували “со-

домське торжество” з розтерзанням опудала Мазепи, славу про яке спеціально розголосили на всю Європу; потопили в крові Лебедин, царські листи із застрашеннями “покоріться, бо й вам таке буде” розіслали містами Гетьманщини... Петро I поставив за мету знищити все, що пов’язане з іменем Мазепи та ідеєю української державності, й не шкодував тут жодних засобів. Лаврська друкарня вдень і вночі штампувала царські маніфести, де оббрихувалися дії та наміри опального гетьмана, обіцялися помилювання та статки за відхід від “Іуди” й боротьбу проти нього. Цар вербував на свій бік українську еліту – одних залякував, інших брав грішми, посадами, ще в когось грав на національному почутті та розчаруванні; спеціально роздухувалося громадянське протистояння, велася політика деморалізації. Довершили національну трагедію українців зруйнування Січі (квітень, 1709) і Полтавська битва (червень, 1709), а 2 жовтня 1709 року у вигнанні помер Іван Мазепа.

Ці кілька місяців перевернули Україну – й свідомість не однієї людини.

Не будемо говорити про Теофана Прокоповича – “продався” він чи “зламався”: після не менш кривавого ближчого до нас ХХ століття і, особливо, за “лицедійства” наших днів не маємо морального права судити такими мірками. Пишуть, що нібито з 1706 року він дедалі активніше шукав контактів із світською владою – київським генерал-губернатором Д. Голіциним, О. Меншиковим, а згодом був поміж тих священників, які вимагали анафем Мазепі. Але ж відомо, якими складними стали для Академії, Лаври, київського духовенства ті “осьм місяцей” протистояння Петра й Мазепи, тому ясно, що автор прогетьманської трагедокомедії, як і всі інші шанувальники “ктитора”, мусив не тільки “на Бога уповати”.

Улітку 1709 року з-під пера Прокоповича вийшли два тексти-панегірики – “Слово похвальне про преславу над військами свейськими перемогу” й “Епінікіон, себто пісня переможна про ту ж таки преславу перемогу”. Перший із них було виголошено – за присутності царя – 23 або 24 липня 1709 року в Києві в Софійському соборі як привітання переможцеві; другий доволі довго виконувався як урочиста пісня. Разом обидва твори були опубліковані (трьома мовами – латинською, словенською, польською) в брошурі “Панегірікос, або Слово похвальне про преславу над військами свейськими перемогу, пренай-

світлішому й великодержавнішому государю царю і великому князю Петру Олексійовичу, всієї Великої і Малої і Білої Росії самодержцю, і далі, і далі, в літо Господнє 1709 місяця червня 27 Богом дане, – проголошене в Києві на всенародному зібранні в престольній церкві святої Софії Премудрості Божої на привітання його святійшої величності за його ж чинної присутності”, виданій, як бачимо з передмови, за наказом Петра I (Київ, 1709; Москва, 1709). Автор позиціонував себе як “Вашої царської щонайсвященнішої величності найнижчий і недостойний богомолець Теофан Прокопович, училищ Київських префект” і “самого себе під ноги царські всемирно повергав” [3, с. 459–461].

Навіть у жанровому плані твори відверто слабкі, наслідувально-компілятивні; за змістом, особливо, коли йдеться про “Слово...”, – це перекази царських антимазепинських прокламацій: оспівується Петро I, який переміг “супостата” (проте достойного за військовою міццю і славою суперника) Карла XII, і найбрутальнішими словами характеризується “проклятий зменник” Іван Мазепа.

Цікавою для нас є спроба письменника з притаманною йому науковою чіткістю реставрувати події, зумовлені “зрадою” гетьмана: 1) шведи вільно пройшли Малоросією, на що, без підтримки Мазепи, не зважилися б; 2) війна зосередилася в самій країні, а це найважче для вітчизни: “внутренний страх и боязнь, разбегаются и криются жители, престають купли, оскудевають мытници, отечества имением питається и богатеет супостат и ничего же не щадит, яко чуждаго, но и, кроме потребности и нужды своей, разграбляет и разоряет” [3, с. 27]; 3) настало “смущение змеическое” – нерозуміння, хто свій, хто противник: “не броня бо токмо, но и лице и родство наше ношаху на себе изверги отечества нашего; под видом же тым таяшеса вражда, яко же и известно есть из последней твоей, пресветлейшей монархо, грамоти о лукавых запорожцах. Брань убо сия сотворися брань ночная; аки бо в темной ноши, великое бяше недоумение, кого хранитися, на кого наступати, кого заступати; в едином граде, в едином дому быти двоих противных стран оружия?” [3, с. 27]; 4) внутрішні “мятежи” змусили царя розпорозувати війська, що відтягнуло час “вікторії”: “Найпаче егда плевельными зменничими посланими начаша смущатися некия грады и преидоша на страну супостатскую многмятежни запорожци, и проявишася

по многим местам междоусобных мятежи и нашествия, и ожидаху от Полци и зваху от Орды сил помощных, на коль многия зде и различныя части нужда бяше разделяти воинство российское! Ставити по крепостех градских, посылати по всех пределах царствия, посылати на укрощения мятежных градов, на взыскание бунтовников, и грабителей, и убийцов и вниз Днепра до Сечи, и в пределы польские на отражение спешащаго на помощь супостату нашему вторага супостата, незаконного короля польского” [3, с. 28].

За цих складних обставин у Петрові письменник побачив і царський лик, і воїнський, і божественний: “Вся твоя и дела и деяния, пресветлейший монархо, дивная воистину суть. Дивне презираеши светлость и велелепие царское, дивне толикие подъемлеша труды, дивне в различныя себе вовергаше беды и дивне от них смотрением божим спасаешися, дивне и гражданския, и воинския законы, и суды уставил еси, дивне весь российский род тако во всем изрядно обновил еси. Обаче ныне достигла еси верха дивной славы, и отसेде не воспомянет тебе никто же без великаго удивления” [3, с. 36–37]. Натомість Мазепа, який кілька років тому сам прочитувався в такому величному ореолі, набуває зовсім іншої характеристики: він – викоханий і піднесений царем безсовісний і невдячний раб; лютий від усіх звірів, що жалить руку, яка годує; зрадник; безумець, котрий повівся за честолюбною тінню; не воїн, а нищий утікач, укритий ганьбою.

Від розуму чи від серця брало початок це нове трактування Мазепи, й наскільки воно було щире? Якщо твори 1709 року дозволяють припустити, що Прокопович вимушено повторював загальні фрази, залишаючись при особливій думці, то “Слово похвальне про баталію Полтавську, виголошене в Санкт-Петербурзі в церкві Живоначальної Трійці через чеснішого вітця ректора Прокоповича червня в 27 день 1717 [року]” достатньо універсальне висновки. Тут бачимо автора – зрілого політика, історика, проповідника, який події 1708–1709 років, незважаючи на те, що “має наказ словом служити славі”, коментує кризу призму власного світогляду: наголошується імперська формула єдиного “славеноросского народу”, йдеться про Росію “отрожденную, возмощую и совершенно возрастную” із “богомвнчаним” монархом Петром, який і до скіпетра, й до меча народжений. “С нами бог, разумеите языцы и покоряйтеся, яко с нами

бог” – ці слова мислителя означають, що він знайшов свого “володаря” і здобув свою роль “філософа”...

Мазепа ж для Прокоповича – болочий карб на серці, зраджена любов, гірке розчарування; як він не прагне “уникати емоцій”, усе ж струни душі тремтять: “Но приступим уже ближе к самому крайнему делу. А тут в первых и есть пред очи скверное лице, мерзская машкора, струп и студ твой, Малая Россия, измена Мазепина. О врага нечаяннаго! О изверга матери свояго! О Иуды новаго! Ниже бо да возмнит кто излишнее бытии негодование Иудю нарицати изменника. <...> Коликое же отечеству нашему повреждение сотворися предательством Иуды сего новаго, вкратце исповести невозможно. <...> Есть ли бы не предварила храбрость и по отечеству своему нещадная ревность монарха нашего, есть ли бы не предварила великих сил Левенгоптовых под Пропойском и не разрушила бы оных в конец, и есть ли бы не подстережен был понурый изменник прежде слученія его со шведом, и есть ли бы швед до целого Батурина, уготованной к междоусобию столице, вшел, то бог весть что бы было. <...> разбит Левенгопт, подстережен пред делом своим изменник, разорен и разсыпан Батурин. Не радуется крови братней, елико неповинне пролияся, но да вопиет она на виновника своего Каина: да обратится болезнь твоя на главу твою, безсовестный предателю! Ты, ты, Иудо злочестивый, в первоначальном малороссийском граде не странным, но домашним нашим устроил еси место погребения” [3, с. 54–56]... *Геофан ніколи не зміг простити гетьману-європеєвці те, що вибачав цареві-деспоту – зла, крові невинно убієнних;* поразку Мазепи він прочитав як кару за гординю, як Вищу волю. Себе ж побачив тим, хто дику енергію царя московського спрямовуватиме в русло просвіти.

Після київських промов 1709 року Петро I запримітив Прокоповича, але ближче з ним не зійшовся. 1711 року, за порадою О. Меншикова, він узяв молодого проповідника в Прутський похід у Молдову, де той не тільки успішно справився з дипломатичною місією, але й 27 червня в Яссах вразив царя вітальним словом на честь річниці Полтавської перемоги. 1712 року, не без владної допомоги, Прокоповича призначають ігуменом Братського монастиря, ректором Києво-Могилянської академії та професором богослов'я. Протягом наступних п'яти років він буквально “живе”

теологією: пише сім наукових трактатів, бере участь у диспутах, виголошує студентам своє розуміння Декарта, Локка, Бекона, роз'яснює вчення Коперніка, Галілея, тлумачить співіснування Бога і матерії, розмислює про чернецтво, церкву, державу, виявляє прихильність до реформації і протестантизму.

Але разом з цим уже в 1712–1713 роках “неправдивого православного” звинувачують у еретизмі, морально засуджують як “кальвініста і суперечного вимогам церкви”, направляють доноси в Таємну канцелярію, навіть диспут скликають з метою перевиховання (або й витіснення з Академії) неблагонадійного ректора. Найбільшими опонентами стають колеги Г. Вишневський, М. Радишевський, Ф. Лопатинський, які склали цілий реєстр “гріхів” Прокоповича: “А як він у тому вчительстві ствердився, почав київських і малоросійських жителів, дітей і дорослих людей запрошувати до себе й навчати своєму еретизмові, і численні ересі в народі сіяти, і без кінця гудити і ганьбити православну кафеличну церкву і оселю Печерську, і на мощі святих угодників, і на мироточиві голови, і на освячену воду еретичну своєю отруту блювати і чин священників і ченців ганьбити і лаяти. <...> святі чудотворні місця і святих чудотворців Києво-Печерських без ліку ганьбив і говорив: “Мужики, мовляв, своїх же мужиків нав'ялили і самі їм кланяються і інших спокушають і до ідолопоклонства ведуть...”. Про голови мироточиві, дуже сміючись, не раз казав: “Ченці, мовляв, печерські – облудники; накупивши олії, наливають її на ті мертві голови і ту олію продають неосвіченому й темному народові...” (цит. за [2, т. 1, с. 85]).

Друга хвиля цькування настала в 1716–1718 роках, коли, за викликом царя, Прокопович змушений був виїхати спочатку до Петербурга, а потім до Москви. Ті ж таки “друзі” боялися його висвячення на єпископа і можливості через Петра I реалізувати реформаторські замисли. До них пристали ще С. Яворський, І. Посошков, А. Магницький, Ф. Полікарпов-Орлов, Д. Кантемір, і так разом усі вимагали від богослова зречення поглядів і покаяння. Засуджено було праці вченого, який дедалі активніше перетворювався на політика й публіциста: “Христової про блаженства проповіді тлумачення”, “Духовний регламент”, “Книжечка, в ній же повість про суперечку Павла і Варнави з іудействующими і трудність слова Петра Апостола про незручноносиме його детально викладається”,

“Перше вчення отрокам” тощо.

Третя атака на “запеклого реформатора” розпочнеться вже після смерті царя й особливого напруження досягне 1730 року. Двічі в Таємній канцелярії слухатимуть “Справу Теофана Прокоповича” (1726–1727; 1731–1732), проте вишколений ритор не тільки зможе себе захистити, але й допекти багатьом опонентам, зокрема завдяки зв'язкам із двором. Та все ж можемо зауважити, що ні Мала, ні Велика Росія не стали “найбільш освіченої людині імперії” духовним пристанищем – скрізь доводилося “прорубувати вікно”, щоб дихати. Не випадково герой його елегії – плаче в життєвій сльоті:

*Коли дождусь я весела ведра
и дней красных,
Коли явится милость прещедра
небес ясных?
Ни с каких сторон свѣта не видно, –
все ненастье.
Нѣт и надежды. О многобѣдно
мое счастье!..
.....
Потщися, боже, нас свободити
от печали,
Наши нас дѣды к тебѣ вопити
научали [3, с. 216].*

Скажемо, що й не вельми прагнулося Теофану до царського престолу. Тільки через рік після запрошення Петра I він зважився на переїзд. Імовірними причинами такого загаяння дослідники називають небажання покидати Київ і Академію; затягну хворобу; навіть плани емігрувати ...в Швецію. Проте з 1716 року “колишній ректор Академії стає найближчим радником Петра I з питань освіти й церкви”, теоретично обґрунтовує його реформи та нововведення, “всіма силами сприяє організації багатьох наукових і навчальних закладів, в тому числі й Академії наук та Академії мистецтв” [2, т. 1, с. 16].

Протягом 1716–1717 років Прокопович упорядковує генеалогічну таблицю російських царів і готує її до друку. Навесні 1718 року виголошує “Слово про владу і честь царську”, у якому доводить богоданність царської влади, закликає до послуху. У червні 1718-го призначається єпископом нарвським і псковським. У кілька наступних років за вказівкою царя пише т. зв. “еретичні трактати” “Духовний регламент” (1720), “Розшук історичний” (1721), “Правда волі монаршої” (1722) та ін. 1721-го стає другим віце-президентом Синоду і в кінці року пе-

реїждає до Москви. В одному із своїх маєтків – на Карпівці поблизу Петербурга – організовує школу, залучає туди кращих професорів і дає змогу безкоштовно навчатися 160–300 вихованцям (діяла до кінця життя патрона). У червні 1725 року призначається архієпископом новгородським і першим віце-президентом Синоду. Помирає в Новгороді 8 вересня 1736 року, похоронений у тамтешньому Софійському соборі. Прощаючись зі світом, нібито промовив: “О, голово, голово, розуму впившись, куди ся прихилиш?” – на смертному одрі таки визнав, що не знайшов істини.

Завдяки Теофану утримавсь на троні Петро I, а потім зійшли туди Катерина II, Анна Іоаннівна. Він підпирав нищителів України, люто воював із таким ж, як сам, “просвіченими малоросами”, котрі послали багато найвищих посад у Московії – духовних, світських, військових. Тож хіба не трагікомічно: українські інтелігенти будували імперську темницю для своєї вітчизни, все життя залишаючись “запорожцями каючимися” (вірш Т. Прокоповича) й запопадливими спокутниками:

*Что мнѣ дѣлать, я не знаю,
А безвѣстно погибаю:
Забриол в лѣсы непроходны,
В страны гладны и безводны;
Атаманы и гетманы,
Попал я в ваши обманы.*

*Пропадутъ вы за пороги,
Лиш бы не збытсѣя з дороги,
Не впасть бы мнѣ в сильны руки,
Не пріянуть бы страшной муки;
Иду же я на путь преждный,
Под кров мнѣ зѣло надежный.*

*Прогнѣвил я самодержца
С малоразсуднаго сердца.
Да мой же в том разум твердый,
Что бог и царь милосердый:
Государь гнѣв свой оставит,
И бог мене не оставит [3, с. 214].*

Проте маємо і великий урок від того “пропащого покоління” – “Бог і Україна”. Т. Прокопович, утративши Україну, копіїлював Бога й тирана в земного ідола, однак “чужина Сирія” так і не стала для нього “Божою землею”. Деякі опоненти філософа не прийняли тирана й визнавали єдиного Бога, але також мало печалились Україною. Тому довгі століття всі вони – за мурами “Кієво-Риму”, на відміну від Івана Мазепи, який, проклятий ними, живе в кожному камені цього великого, вічного граду.

Література

1. Онопенко О. Феофан Прокопович. Наставни співвітчизникам / О. Онопенко // Культурний центр України в Москві. – 26 березня 2009 року // <http://ukrcenter.org/publ/7-1-0-97>.
2. Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах: [переклад з латинської] / Ф. Прокопович. – К.: Наукова думка, 1979–1981.
 - Т. 1. Про риторичне мистецтво. Сентенції. – К., 1979. – 512 с.
 - Т. 2. Логіка, натурфілософія, або фізика, етика. – К., 1980. – 552 с.
 - Т. 3. Математика, історичні праці, вірші, листи. – К., 1981. – 524 с.
3. Прокопович Феофан. Сочинения: [под ред. И. П. Еремина] / Ф. Прокопович. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 502 с.
4. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст.: [довідник; редкол.: С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін.] – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
5. Шевчук В. О. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе / В. О. Шевчук. – К.: Рад. письменник, 1990. – 411 с.
6. Шевчук Валерій. Муза Роксоланська: Українська література ХУІ–ХУІІІ століть: У 2 кн. Книга друга: Розвинене бароко. Пізніе бароко. – К.: Либідь, 2005. – 728 с.; іл.

Halyna Biluk

The Tragicomedy of Theofan Prokopovych's Fate

The article focuses on the life and creative activity of the Old Ukrainian writer, scholar, educator, church and public figure Th. Prokopovych, analyses the writer's world outlook, and elucidates the stylistic peculiarities of his works.

Key words: Old Ukrainian Literature, school drama, tragicomedy, writer's world outlook, literature and politics, Baroque, Classicism.

Галина Билук

Трагикомедія судьби
Феофана Прокоповича

Стаття посвячена життю і творчості представителя древнеукраїнської літератури, педагога, ученого, церковного і общественного діятеля Феофана Прокоповича. Предлагается анализ мировоззрения писателя и стилистических особенностей его произведений.

Ключевые слова: древнеукраинская литература, школьная драма, трагикомедия, мировоззрение писателя, литература и политика, барокко, классицизм.

Надійшла до редакції 19.05.2009 р.

